

Архангельська А.,
Університет ім. Ф.Палацького в Оломоуці, Чехія

НЕОФЕМІНАТИВИ ЯК “ГРА ЗА ПРАВИЛАМИ ПОРУШЕННЯ ВІДОМИХ ПРАВИЛ” І ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ

The article is devoted to the problem questions of bilateral translation of word-formation ways of linguistic denotation of women in the context of active feminization of male nominations in new Ukrainian language as well as to the facts of their wide word-formation varying. It is based on the material of Ukrainian and Czech languages.

Keywords: *adequacy of translation, functional and situational content of the original, female nomination, feminization, variability.*

Стаття присвячена проблемним питанням двостороннього перекладу словотвірних засобів мовного позначення жінки у контексті активної фемінізації маскулінізмів у новій українській мові та фактів їх широкого словотвірного варіювання. На матеріалі української та чеської мов.

Ключові слова: *адекватність перекладу, функціонально-ситуативний зміст оригіналу, фемінатив, фемінізація, варіантність.*

Статья посвящена проблемным вопросам двустороннего перевода словообразовательных средств языковой идентификации женщины в контексте активной феминизации маскулинизмов в украинском языке нового времени и фактов их широкого словообразовательного варьирования. На материале украинского и чешского языков.

Ключевые слова: *адекватность перевода, функционально-ситуативное содержание оригинала, феминатив, феминизация, вариантность.*

Поза будь-яким сумнівом, переклад виконує надзвичайно важливі функції: ламає низькі й високі мури нерозуміння, мовні бар'єри (В.Радчук), реалізує комунікативну функцію як носій інформації, знайомить зі способом бачення світу, сприйняттям світу та його інтерпретацією представниками іншого культурномовного колективу. Про складність та багатогранність перекладацької праці свідчить розуміння А.О.Білецьким перекладу як високого мистецтва [6, с. 120-125]. Імена вчених, що присвятили свої праці складним теоретичним та методологічним питанням теорії та практики перекладу, не перелічити (Ю.О.Жлуктенко, Р.П.Зорівчак, Т.Р.Кияк, А.В.Федоров, В.М.Комісаров, Я.І.Рецкер, Е.Коссеріу, Ю.Найда, Й.Леви, Д.Кніттлова, З.Кунферова, М.Грдлічка, З.Стегнова, Й.Віліковський та ін.), проте і сьогодні у транслятології невирішених питань залишається багато.

Особливої ваги набувають складні питання перекладу у навчанні іноземної студентської аудиторії. Поштовхом до здійснення дослідження стала проблема двостороннього чесько-українського перекладу численних українських неофемінативів, що невпинно з'являються у неофіційному та офіційному мовленні нової України. Завдання дослідження – окреслити невирішені питання двостороннього чесько-українського перекладу фемінативів та означити основні можливі шляхи їхнього вирішення.

Суть проблеми полягає в тому, що у чеській мові моція, або творення парних іменників жіночого роду від іменників чоловічого роду, – явище регулярне, системне, глибоко закорінене у віковій культурномовній традиції чеського народу. Вживання фемінативів на позначення жінки у чеській мові не викликає жодних проблем: вони практично завжди семантично, прагматично і стилістично рівноцінні своїм чоловічим корелятам. Винятки й справді поодинокі. Носій чеської мови знає – жіночий парний іменник має бути, він є та вживається практично без жодних обмежень (polityčka, inženýrka, magistra, poslankyně, předsedkyně, docentka, socioložka, frazeoložka, pedagožka, general-majorka, admirálka). І щиро дивується, що в українській мові такі пари досить часто відсутні.

Але – Со hrad, to mřav... В українській мові у сфері статусних найменувань на позначення жінки до сьогодні був і поки що залишається нормою маскулінізм у генералізувальній (позастатевій або узагальнювально-статевій функції): космонавт, політик, президент. Зрозуміло, що розмовний і публіцистичний стилі є більш “відкритими” щодо фемінізації, ніж інші, проте статусні найменування особи тяжіють вочевидь не до розмовного і публіцистичного стилю, який у своїх окремих сферах широко послуговується іншостильовими елементами. Виконуючи домашні завдання з перекладу наукового чи офіційно-ділового стилю, студент, ідучи шляхом найменшого спротиву, на переобтяжуючи себе пошуком на Українському лінгвістичному порталі докладної інформації про нормативний український відповідник, за законами рідної мови інтуїтивно створює фемінатив, “кидає” його у пошукову систему – і без жодних проблем знаходить там і міністриню, і політичку, і філоложку, і філософію. Звісно, це передусім проблема лінгвістичної компетенції студента-перекладача. Але, на жаль, це суперечливе явище ставить і викладача перед невирішеною проблемою: який статус у сучасній українській мові мають подібні новотвори?

Активна словотвірна фемінізація узуальних маскулінізмів найменувань за професією, родом діяльності, соціальною функцією (теоретикія, мовознавка, професорія, політоложка, політичка тощо), стала результатом бурхливих соціальних та мовних зрушень під впливом процесів демократизації та зміни статусу жінки у сьогочасному суспільстві. У процесі деривації фемінативів з метою реформування українського лексикону шляхом вилучення із нього засобів мовної ідентифікації жінки, що з якихось причин є небажаними, не відповідають вимогам доби або мовним смакам, спостерігаємо хаотичне використання фемінізувальних афіксів, нетотожних у різних стилях, проте, як наслідок, з'являються численні дублети – стилістично не-нейтральні та

семантично й прагматично марковані одиниці (попри те, що в процесі фемінізації похідне слово мало би набути лише семи фемінінності). Навіть формант –к-(а), який з-поміж інших фемінізувальних є найменш семантично і конотативно обтяженим (як-от: пасажирка, дисертантка, бібліотекарка), сьогодні, на жаль, не може бути визнаний беззаперечно нейтральним ні з семантичного, ні з стилістичного погляду (пор. мовознавка, терапевтка, банкірка, економістка, політоложка). Пропозиція приєднувати до основ на приголосну, на –лог, –тик суфікс –иня питання не вирішує, бо похідне слово не засвідчує їх абсолютної стилістичної нейтральності: імунологиня, олігархиня, теоретикиня, соціологиня, політологиня, фотографиня, професориня, докториня філологічних наук. Аналіз контекстів уживання одиниць, що презентують різні способи мовної категоризації одного поняття, переконує: вони семантично, прагматично і стилістично не рівнозначні своїм чоловічим корелятам [4].

Як будь-який інший прояв динаміки, фемінізація розвивається у площині співіснування (конкурування) нормативного засобу мовної ідентифікації жінки, який із певних причин не влаштовує суспільство на даному етапі розвитку його мовомислення, та новоствореного або повернутого в мовлення із пасиву (передусім, з мови української діаспори). Внаслідок активного пошуку більш прийняттого замість з якихось причин “невдалого” позначення жінки в українському публічному дискурсі маємо надзвичайно широку шкалу словотвірних неоваріювання (міністра, міністерка, міністриня, міністреса, міністерша; політичка, политикиня, політикеса; політологиня, політоложка, полтітологша; директорка, директорша, директриса, директриня (директориня); докторка, докторша, докториха, докториця, докториса, доктореса; докториня; професорка, професорша, професориця, професориня, професореса, професориса). Прикладів, коли одна і та сама назва жінки має до чотирьох словотвірних варіантів, нами виявлено 38 [5]. За рік, що збіг від дня публікації Реєстру, кількість варіантів у окремих фемінативах збільшилася до семи. Тому у живій мовотворчій стихії нам жодним чином не “впадає у вічі зменшення кількості суфіксів-дублетів на позначення осіб жіночого роду” [7, с. 91], ба навпаки – нестійкість рівноваги з погляду змістової та формальної відповідності таких одиниць означуваному поняттю у групах фемінативів-варіантів лише посилюється.

Конкурування мовних одиниць у синхронній динаміці Празькі теоретики мовознавства пов’язували із варіантністю як структурною чи функціональною коекзистенцією явищ у мовній системі. Конкуренція може визначатися у термінах структурних чи функціональних (В.Матезіус, А.Єдлічка). Мовну ситуацію формує не просте нагромадження таких мовних засобів, а передусім їх взаємні зв’язки, що реалізуються у комунікації. Варіантність є одним із головних проявів мовної динаміки, що на цій ділянці мовної системи пов’язана і з стилістичною диференціацією. Проблема варіантності, таким чином, корелює із розрізненням, ідентифікацією варіанта щодо його більшої структурної вираженості і зручності для користувачів мови, вищої міри відповідності функціональному призначенню або стилістичній несуперечливості. У випадку з фемінативами маємо практично в усіх випадках дублети, що не виявляють ознак індивідуалізації. Винятки поодинокі: борчиня “спортсменка, що займається боротьбою”, боркиня, борчиха “жінка, що бере участь у боротьбі (переважно ідеологічній, політичній) з кимось (чимось)”;

вождиха “жінка-провідир війська, племені” і “жінка-керманич”, вождиня “жінка-ідейний і політичний керманич; жінка-борець за певні ідеали”.

Цікаво, що в новій українській мові натрапляємо на непоодинокі факти, коли у словнику зафіксовано фемінатив без обмежувальних позначок або з обмежувальними позначками, проте ні той, ні інший мовців чомусь не влаштовує: авторка Ж. до автор, натомість маємо сьогодні неофемінативи авторкиня (Річ у тім, що авторкиня порушила головне правило – “Ніколи не говори ніколи”... (Енциклопедія драматики); авториця (Найяскравіше (і чи не найдошкульніше!) це вдається “найкреативнішому” з них – Олегові Безручку: “Авториця чомусь вподобала гротескную форму передання назбираного матеріалу (Вікторія Осташ. Волієте провокацій?! Вам сюди... Друг читача, 17.13.201); автореса (Розчарую шановних авторес: ця думка належить не мені і відома, ясна річ, не мені одному (Олексій Толочко: “Нова хронологія” Софійського собору завдасть непоправної шкоди. LB.ua, 27.04.2010). Або ж: паралельно із філософка розм. Ж. до філософ у 2. значенні “жінка, схильна до абстрактних міркувань, роздумів” (наголосимо – не “жінка-філософ”!) маємо філософиня (... стара селянка, правдива “народна філософиня”, може, якщо її гаразд “розбалакати”, повідати історію хоч “тої самої Івги” із сусіднього кутка, хоч мрійливої молодички з Катеринівки ... (Оксана Забужко. Хроніка від Фортінбраса).

З метою заповнення номінаційної лакуни “жінка-філософ” за допомогою максимально можливих фемінізувальних формантів паралельно творяться практично аналогічні не-нейтральні ані семантично, ані стилістично двійники-дублети: філософеса (Або американська філософеса bell hooks (белл хукс *), ключова ідея якої – освіта як практика свободи (Оксана Плахотнік. Між освітою і свободою: аксіологічні перипетії. Наукова стаття); філософиня (Австрійські дослідниці, економістка Хелен Діарінг та філософиня Юлія Рудольф, спільно працюють над проектом по відпустках по догляду за дитиною (parental leave) в Європейському Союзі (Інтерв’ю з Хелен Діарінг та Юлією Рудольф. Феміністична фензива. 02.11.2011); філософка (Волстонкрафт Мері, британська письменниця, філософка і феміністка. Вікіпедія, 23.12.2012); філософша (Допитлива філософша поправляє настільну лампу (Чоловічий погляд. Обережно: запах жінки. CelebrityHQ, 22.12.2012); філософиця (Про те, що таке політика, ця совєцька філософиця нічого іншого сформулювать і не зможе... (ГондурасTimes, Форум. 30.06.2012). Подібне явище спостерігаємо і з фемінативами директорка розм., поетка заст. (СУМ), професорка розм. “жінка-професор” (ВТССУМ). З міркувань обмеженого обсягу статті контексти наводимо лише вибірково, аби читач переконався, а не брав буйне фемінінне розміття на віру.

Не маємо наміру зараз вдаватися до оцінки доцільності і прийнятності наведених фемінативів – На колір і смак товариш не всяк. Тим більше на смак мовний. Маємо те, що маємо. Можна собі лише уявити розгубленість свідомого, але вкрай дезорієнтованого українського мовця: як жінку-політика, професора, теоретика чи

мовознавця тепер у його рідній мові звати-величати? Хто підкаже? Такі слова насправді являють собою “гру без правил”, бо є щонайменше незвичними і дуже дивними, але водночас і “гру за своїми правилами”, бо ж утворені за чинними і продуктивними моделями за допомогою чинних (лише із зміненою мірою продуктивності деяких з них) фемінізувальних формантів і таки заповнюють словотвірні лакуни. Про обмежувальні позначки, які могли б, а головне – мали б! – їх супроводжувати, пересічному українцеві довідатися непросто – чинні тлумачні словники надають на сьогодні застарілу і почасти суперечливу інформацію, словники неологізмів таких позначок взагалі не подають, СУМ у 20-ти томах повністю буде виданий вочевидь нескоро. Дожити б...

Питання мовної і мовленнєвої норми, стандартизації та субстандартизації, мовної політики є сьогодні в українському мовознавстві предметом бурхливих дискусій. До неї мала би бути залучена й проблематика словотвірної фемінізації. Ще в 1911 році відомий чеський вчений В.Матезіус писав: неприпустимою є думка покинути мову напризволяще, бо це б означало втратити контроль над важливим інструментом мислення, цінним надбанням національної культури та найнеобхіднішим засобом взаєморозуміння [3, с. 543-545]. Так само неприпустимим видається і покинути напризволяще мовців. З одного боку, ліберально-демократичне суспільство пропонує носієві мови максимальну “кількість” свободи – нехай сам вибирає слова й вислови, які йому більше до душі [12, с. 17]. З іншого – свобода у такому виборі має мати межі, бо ж загальна культура українського мовлення сьогодні – яскраве тому підтвердження. Сучасна мовознавча наука має допомогти співвітчизникам доброю порадою, бо і їм на загал не однаково, як ми пишемо і говоримо.

Люди у переважній більшості, пише Ф.Данеш, – самі, без переконань, вмовлянь чи примусу схильні шукати в усьому (не лише у мові та мовленні) певний порядок. У людській психіці закорінена схильність до переконання чи хоча б припущення, що у світі, зокрема й у мові, значною мірою існує певна впорядкованість, регулярність чи лад і що повага до цього ладу – річ потрібна або ж принаймні бажана [1, с. 83-95]. На жаль, доба бурхливих демократичних змін на зламі тисячоліть корелює з періодом мовної інфляції, як його визначив чеський вчений С.К.Неуманн ще у 1932 році, а у суспільній та індивідуальній свідомості українців панує всезагальний постмодерністський нігілізм щодо будь-якого закону чи хоча б порядку. Висловлене О.Забужко переконання в тому, що “в нас сьогодні немає не лише мовних, але жодних норм, починаючи з законодавчих”, доповнене А.Кокотюхою: “тому відсутність норм і мовна анархія – не трагедія, а справді норма в нашій нещасній країні” (Чому в Україні неможливо бути грамотним. ProUA.com, 30.07.2009), спонукає до серйозних роздумів.

За Е.Хаугеном, “хрещеним батьком” нового напрямку в лінгвістичних дослідженнях, що у 80-х роках 20 століття отримав назву лінгвоекотологія, така дорада діяльність передбачає кілька основних кроків: не поспіш-не, а помірковане нагромадження фактів, осмислення й зважування альтернатив, прийняття несуперечливого рішення та визначення шляхів, як донести таке рішення до суспільної думки та практично його втілити [2].

Тут маємо вкрай суперечливу ситуацію: з одного боку переконання Дж.Лайонза у тому, що “головне завдання лінгвіста полягає у описі того, як люди розмовляють і пишуть своєю мовою, а не в декларуванні того, як вони мають писати і говорити” [8, с. 60], адже усі значущі зміни, що відбуваються у мові, виявляються у вигляді індивідуальних відхилень від норми, а мова існує тільки тоді, коли нею користуються. Головним має стати усвідомлення того, що в основу критеріїв оцінки тієї чи іншої зміни має бути покладене розуміння мови як соціально і функціонально зумовленої системи, тенденції якої виявляються найбільш яскраво у ніким не контрольованій мовленнєвій діяльності народних мас [9, с. 99]. З іншого – як “вписати” нові знаки в уже сформовані системні відношення мови, адже визнання того чи іншого явища має відповідати трьом критеріям: відповідності явища структурі мови; масовості й регулярності відтворення даного явища у процесі комунікації; суспільного схвалення явища і визнання його значущим [11, с. 304].

Повноцінність перекладу, як відомо, полягає у відтворенні єдності форми і змісту оригіналу шляхом максимального врахування особливостей вихідної мови або ж (за неможливості) – створення функціональних відповідників, що найбільш наближені до цих особливостей, на іншій мовній основі. Шлях до досягнення мети лежить не лише через встановлення такої єдності на рівні формальних відповідників, але й через урахування мовних функцій, що їх виконують ці засоби. Адекватний переклад спирається як на змістову, так і прагматичну еквівалентність, не порушуючи при цьому жодних норм.

Особливу небезпеку у нашому випадку складає формальна відповідність мовних засобів позначення жінки (наявність фемінізувальних формантів) у вихідній та цільовій мовах (politička – політичка, політикіня, політикеса). При цьому нормативним у чеській мові є фемінатив *politička*, в українській – жінка-політик. Важливим складником перекладу в такому разі стає проблема перекладацької адаптації засобів вихідної і цільової мов у відтворенні функціонально-ситуативного змісту оригіналу, адже, обравши найближчий формальний еквівалент *politička* – політичка, можна спотворити зміст повідомлення. Приміром, зміст висловлювання Дякувати Богу, є ще люди, яких не засліпило і не заглушило мерехтіння в ефірах цієї *Політички* (Бебик: Здається, прем’єр-міністр дещо переплутала “своє” з “державним”. Гарт, 29.07.2008) є експресивно і прагматично навантаженим, не останньою чергою завдяки використанню ненормативної фемінізувальної форми політичка, натомість у чеській це слово позбавлене будь-яких додаткових конотацій. Для форми важливо однакове сприйняття носієм цільової мови як експліцитної (жінка-політик), так і імпліцитної інформації, що в українському фемінативі має місце, а у чеському – ні. Тож з погляду відповідності оригіналу у такому перекладі все буде гаразд, а от з погляду відтворення засобами іншої мови комунікативного ефекту, на жаль, ні.

Або: Ну а найкрасивіша *політикеса* і секта її імені, в якій розчинили купу партій і організацій, – це взагалі найкращий захист для януковичів. (Опозиція і партійне будівництво. Livejournal, 29.04.2010). Як бути з перекладом фемінатива політикеса? Маємо вдатися до адаптації? Адаптація передбачає елімінування або часткову

трансформацію елементів, що призводить до часткової видозміни знака. Фактично тут йдеться про "підміну" мовного знака, що є небезпечно у тих випадках, коли знак несе на собі якусь побічну функцію [10, с. 89], до того ж особливість стилістичного компонента змісту слова не стільки пов'язане з іншим змістом, скільки вказує на місце слова у лексичному складі мови. Відтворення цього компонента в слові характеризує не лише саме слово, а й усе висловлювання як таке, що має функціонально-ситуативне спрямування, адже у даному разі автор тексту-оригіналу добирає мовні засоби з наміром справити певний вплив на адресата. Сприйняття такого повідомлення значною мірою залежить від характеру складників знаків, що формують висловлювання.

При перекладі з чеської мови на українську текстів не-книжних стилів, більш відкритих для подібного роду інновацій, перекладач опиняється у непростій ситуації – який із семи варіантів фемінативів на позначення жінки-носія ученого ступеня доктора наук обрати і чи різняться вони між собою?

Ситуація ще більш ускладнюється при перекладі з української мови на чеську наукових та офіційно ділових текстів, у які останнім часом усе частіше всупереч стильовій нормі проникають некодифіковані фемінативи. У окремих випадках, працюючи з науковими текстами, перекладач мав би іти шляхом відтворення "духу" оригіналу, бо неофемінізація є знаковою для представниць феміністських досліджень: О.Плахотнік у своїх наукових статтях у фахових виданнях вперто вживає фемінативи філософеса, теоретикіня; літературознавець Г. Улюра – критикіня, мовознавець О. Чистяк – лінгвістка. Приклади можна продовжити.

Але як він має чинити у інших випадках, коли автори наукових розвідок, далекі від фемінізму, широко користаються фемінативами без огляду на їх нормативність, бо ж і у тижневику "Освіта" натрапляємо на фемінативи педагогіня, фахівчиня тощо. Усе ж відштовхуватися від норми стилю в українській мові? Те саме стосується і офіційно-ділових текстів, у яких неофемінативи останнім часом теж непоодинокі. У перекладі формальна відповідність мовних позначень жінки може спотворити семантичні, стилістичні структури цільової мови і, як наслідок, змінити семантико-прагматичну тональність повідомлення на нейтральну і навпаки. Рішення перекладача адаптувати текст до стильової норми і просто зняти фемінізувальний формант містить небезпеку спрощення тексту – як формального, так і змістового.

Очевидно, що у таких випадках важливою ланкою має стати випрацювання моделі перекладу як умовного опису ряду розумових операцій, виконуючи які, перекладач може здійснити адекватний переклад тексту. На часі – усвідомлення ситуації з фемінною деривацією в українській мовознавчій науці. Щоб обрати оптимальний варіант перекладу, перекладач має "видобути" усю інформацію з оригіналу, залучивши базові відомості про явище в обох мовах, що спираються не лише на контрастивний аналіз чеських та українських фемінативів з погляду епідігматики, парадигматики, синтагматики та прагматики, але й на їх мовленнєвий і мовний статус.

Література:

1. Daneš F. *Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti* / F. Daneš // *Kultura a struktura českého jazyka*. – Praha : Karolinum, 2009. – S. 83-95.
2. Haugen E. *The Ecology of Language*. A.S. Dil (ed.) / E. Haugen. Stanford, 1972. – 366 s.
3. Mathesius V. *O jazykové správnosti. Několik časových poznámek* / V. Mathesius // *Přehled* 10, 1911/12. – č. 32. – S. 543-545.
4. Архангельська А. М. Новотвори-фемінативи в українській мові нової доби: неологізми, окаяніалізми чи ефемеризми? / Г. М. Вокальчук, А. М. Архангельська, О. А. Стишов, Ю.П. Маслова, В. В. Максимчук // *Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах* : [монографія]. – Рівне – Оломоуць : Нау "Острозька академія", 2011. – С. 67-122.
5. Архангельська А. М. Систематизований покажчик слововживань неологізмів-фемінативів в українському мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття / Г. М. Вокальчук, А. М. Архангельська, О. А. Стишов, Ю. П. Маслова, В. В. Максимчук // *Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах* : [монографія]. – Рівне – Оломоуць : Нау "Острозька академія", 2011. – С. 188-243.
6. Білецький А. О. *Про мову і мовознавство [Текст] : навч. посіб.* / А. О. Білецький. – К. : АртЕк, 1997. – 224 с.
7. Вихованець І. *Теоретична морфологія української мови* : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
8. Лайонз Д. *Введение в теоретическую лингвистику* : пер. с англ. / Д. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.
9. Дорофеев Ю.В. *Проблема языкового варьирования и нормативный подход к языку* / Ю.В.Дорофеев // *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках*. – Дніпропетровськ : "Нова ідеологія", 2011. – С. 98-100.
10. Жлуктенко Ю.О. *Проблеми адекватності перекладу* / Ю.О. Жлуктенко, О.В. Двухжилов // *Теорія і практика перекладу*. – Київ : Вища школа, 1981. – Вип. 6. – С. 85-91.
11. Попов С. Л. *О "стилистических" преувеличениях при кодификации грамматических вариантов* / Л. С. Попов // *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках*. – Дніпропетровськ : "Нова ідеологія", 2011. – С. 304-306.
12. Селігей П. *Що нам робити із запозиченнями?* / П. Селігей // *Українська мова*. – 2007. – № 4. – С. 16-32.